

بررسی رمز نقوش هندسی دایره، مثلث و مربع در هنر اسلامی

بهاره قراگوزلو*

دکتر غلامعلی حاتم**

چکیده: سه نقش دایره، مثلث و مربع پایه اصلی نقوش هندسی در هنر اسلامی اند. اهمیت این سه شکل در ترکیب‌بندی‌های متعدد در آثار گوناگون هنر اسلامی در تداعی زیبایی این هنر تجریدی قابل ملاحظه است. اهمیت کاربرد نقوش در زیباشناسی آثار اسلامی در معانی نهفته و عمیقی است که بیانگر روح حاکم بر آثار هنری است. رمزی بودن نقوش یکی از خاصیت‌هایی است که قدرت تاویل اثر هنری را در هنر اسلامی افزایش می‌دهد. دایره، نمایانگر حجم‌های کروی و حرکات اجرام آسمانی است. مثلث ساده‌ترین شکل است و بیانگر سه عالم. مربع از مهمترین اشکال است و بیانگر استحکام، استقرار و کمال می‌باشد. توجه مسلمانان به هندسه نقوش در ساختارهای منظم هنری برگرفته از خلقت خداوند و نظم موجود در طبیعت است که در نگرشی مثبت به آفرینندگی و تعالی روح شکل می‌گیرد. سه شکل اصلی دایره، مثلث و مربع در دوره‌های متعدد اسلامی در هنرهای گوناگون با حفظ رمزگونه‌گی و معنای عمیق نهفته در خود در آثار هنرمندان، علاوه بر زیبایی ظاهری بازتابی از معنای فرهنگ هنرمند مسلمان باشد. ماهیت نقوش هندسی بر نظم و تعادلی است که در چارچوب کار نظام مند توان هنرمند را در بیان تجرد و مفاهیم ذهنی او افزون می‌نماید. هدف از این مقاله آن است که به بررسی معانی رمزی اشکال دایره، مربع و مثلث در هنر اسلامی بپردازد. این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و به روش تحلیلی توصیفی انجام شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که نظم موجود در این نقوش در هنر اسلامی در تبیین وحدانیت خلاصه می‌شود و جوهر نقوش در انواع هنرهای اسلامی متأثر از اعتقاد به توحید است که در قالب انواع آفرینش‌های هنری تجلی می‌یابد.

واژگان کلیدی: رمز، نقوش هندسی، هنر اسلامی، دایره، مثلث، مربع

مقدمه

اسلامی و سپس در پی اهمیت رمزگونه بودن این نقوش به تبیین و کاربرد آنها در هنر اسلامی پرداخته است. روش تحقیق این پژوهش به صورت تحلیلی-توصیفی و روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است.

رمز و هنر اسلامی

رمز، کلمه‌ای است عربی که در زبان فارسی نیز به کار می‌رود. این کلمه در اصل مصدر مجرد از باب «نصر ینصر» و «ضرب ینضرب» و معنی آن به لب یا به چشم یا به ابرو یا به دهان یا به دست یا به زبان اشارت کردن است. (پورنامداریان، ۱۳۸۶، ۱) در قرآن تنها در آیه ۴۱ سوره آل عمران واژه رمز به کار برده شده است. «قال رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قالَ آيَتِكَ اَلَّا تَكَلِمُ النَّاسَ ثَلَاثَةَ اَيَّامٍ اِلا رَمَزًا...» (آل عمران/ ۴۱) این کلمه در زبان فارسی، دارای معانی گوناگون است. از جمله: اشاره، راز، سر، دقیقه، نکته، معما، نشانه، علامت، اشارت کردن، پنهان، نشانه مخصوصی که از آن مطلبی درک شود، چیز نهفته میان دو یا چند کس که دیگری بر آن آگاه نباشد و بیان مقصود با نشانه‌ها و علائم قراردادی و معهود. (پورنامداریان، ۱۳۸۶، ۱) سمبل (رمز) در

نقوش در آثار هنر اسلامی دروازه ورود به معارف باطنی روح و هستی راستین است که نگرش توحید به عنوان رکن اصلی اسلام را تقویت می‌نماید. اهمیت کاربرد نقوش در زیباشناسی آثار اسلامی در معانی نهفته و عمیقی است که بیانگر روح حاکم بر آثار هنری است. در این پژوهش به تعبیر رمزی سه نقش دایره، مربع و مثلث می‌پردازیم. اهمیت موضوع در آن است که نقوش هندسی که با زیبایی تجریدی جنبه تنزیه وجود را تکرار می‌کند در آثار هنری فراوان به چشم می‌خورد. هندسه جوهر مجرد اشکالی است که در طبیعت وجود دارد. در اشکال هندسی تعداد افراد به وحدت می‌رسند و می‌توان مثل حضور مصداق‌ها در مفهوم کلی، حضور افراد را در اشکال هندسی ادراک کرد. (اکبری، ۱۳۸۹، ۲) پرسش‌های این پژوهش عبارتند از:

- ۱- معانی رمزی سه نقش دایره، مثلث و مربع در فرهنگ اسلامی چیست؟
 - ۲- ارتباط توحید و این سه نقش هندسی چگونه است؟
- از این‌رو در این پژوهش در ابتدا به اهمیت رمز در هنر

* نویسنده مسئول: کارشناس ارشد پژوهش هنر. bahare_1918@yahoo.com
** عضو هیئت علمی و استاد دانشگاه هنر. gh.hatam@yahoo.com

تصویر ۱: نمای دایره ای برج طغرل از دوره سلجوقیان (www.wikipedia.org)

خانه بروجردی‌ها یکی از آثار تاریخی شهر کاشان است که در نیمه دوم قرن ۱۳ ه. ساخته شده است و اکنون محل اداره میراث فرهنگی کاشان است. در تصویر شماره (۲) که معرف یکی از مهمترین بناهای اسلامی است، کاربرد دایره در گنبد و فرم مدور آن در ترکیبی از خطوط مربعی ساخته شده است. تبدیل مربع به دایره با تقسیمات هشت ضلعی، شانزده ضلعی و سی و دو ضلعی افزایش پیدا نموده و در ساختاری همگون و هماهنگ علاوه بر زیبایی ظاهری حجمی است که در نهایت اوج به همگرایی و نقطه وحدت منتهی می‌شود. فاصله‌های بعد زمانی و مکانی در این اشکال با کیفیت حاکم بر استواری نقوش بر مبنای حق و همگرایی در مرکزیت صفر که به خداوند منتهی می‌شود نشان‌دهنده تکثر خلقت به وحدت است.

تصویر ۲: خانه بروجردی ها کاشان، یزدی بندی سقف (www.rajanews.com)

◆ رمز هندسی مثلث

زمانی که سه دایره در خارجی‌ترین نقاط خود با یکدیگر مماس شوند اولین چند ضلعی یعنی مثلث بوجود می‌آید. به نقل از بلخاری ابن سینا در فصلی از طبیعیات کتاب شفا برای عناصر اشکال هندسی قائل می‌شود. او معتقد است چهار عنصر سطوح را می‌سازند که الزاماً باید مستقیم

لاتین معرف چیز مبهم، ناشناخته یا پنهان از ماست. (یونگ، ۱۳۸۳، ۱۶)

در هنر اسلامی هر شکلی هندسی که در این هنر به کار گرفته می‌شود یک رمز است که از طریق شمای هندسی متجلی می‌شود. در این نوع هنر تعریف مربع، دایره، مرکز و غیره در جهت آشکارشدن معنای درونی آنهاست و نه معنای ریاضی وار و مادی آنها. (ارجمند، ۱۳۸۱، ۱۶۲) تکرار شدن این سه نقش در هنر اسلامی متأثر از تفکری است که جهان از اجزای بسیار ریزی تشکیل شده است که این واحدها و اجزا برابر هستند و از یکدیگر متمایز شده اند. بنابراین انسان به سبب عدم رقابت با خداوند می‌تواند به ترکیب مجدد آن اجزای طبیعت، به هر طریقی که خود مناسب می‌داند بپردازد. بنابراین علت اختیاری بودن تزئین و ترکیبات عناصر و تجرید همین است. (گرایار، ۱۳۷۹، ۲۲۴) رمزی بودن نقوش یکی از خاصیت‌هایی است که قدرت تأویل اثر هنری را در هنر اسلامی افزایش می‌دهد که از توانایی‌ها و جذابیت‌های هنری آن محسوب می‌شود.

◆ رمز هندسی دایره

دایره از گستردگی نقطه آغاز می‌شود. نقطه نخستین واحد است که از آن خط، از خط سطح و از سطح حجم حاصل می‌شود. (گاتری، ۱۳۷۵، ۱۹۶) در واقع اعتقاد به مبنای مشترک اجزایی است که هماهنگ با یکدیگر از یک سرآغاز نشأت می‌گیرند که در مرکز قرار دارد و نقاط منبعث از آن همسو با هم در این نقطه مرکزی به اوج می‌رسند. همان گونه که بورکهارت اشاره دارد دایره، خود نقطه ایست گسترش یافته و نقطه، رمز مطلق یا جوهر اعلی است. (بورکهارت، ۱۳۶۰، ۸۷) این شکل هندسی در نگرش دانشمندان مسلمان جایگاهی ویژه دارد. هم در رساله فارابی و هم در رساله بوزجانی [ریاضیدان برجسته قرن چهارم] دایره که حجم‌های کروی و حرکات اجرام آسمانی بر طبق آن است منزلتی خاص دارد و در رساله بوزجانی برای ترسیم همه چندضلعی‌های منتظم مسطحه از آن استفاده شده است. (نجیب اوغلو، ۱۳۷۹، ۸۱)

در تصویر شماره (۱) نمای دایره‌ای برج طغرل از دوره سلجوقیان دیده می‌شود. در نخستین تماس بصری فضای آسمان به چشم می‌آید و فضایی لایتناهی را نشان می‌دهد. برقراری ارتباط میان انسان‌ها و محیط پیرامون با واژه، تصویر و آثار هنری ست که جنبه ای وسیع‌تر از ذهن انسانی و نگرش حاکم بر اندیشه او را بیان می‌کند.

مربع مصادق صوری عدد چهار، یکی از کامل‌ترین ارقام است؛ رقم کمال الهی و تکمیل تجلی است بنا بر هندسه اقلیدس، چهار در حد صورتی ایستا، مربع می‌گردد. مربع به مفاهیم زیر اشاره دارد: رمز عرش الهی و حاملان آن، رمز مراتب چهارگانه اعداد، صور جسمی، طبیعی و عنصری در انسان، فرشتگان چهارگانه، اوتاد چهارگانه، خواطر چهارگانه، مرگ های چهارگانه، حقایق چهارگانه الهی، عناصر اربعه، طبایع چهارگانه و عرش الهی. (همان)

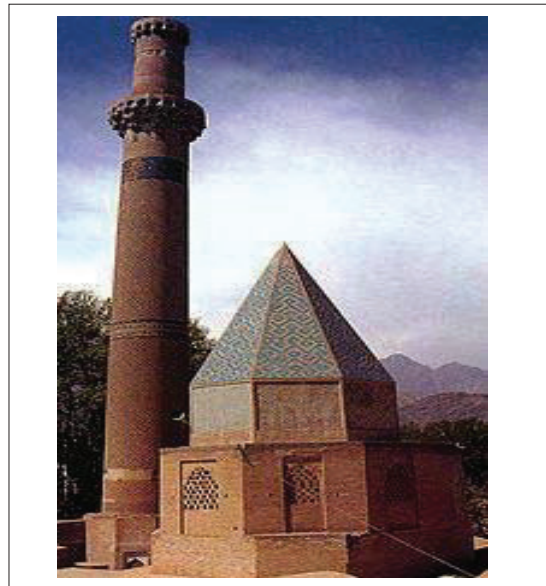
تصویر ۴: خانه بروجردی ها در کاشان. www.rajanews.com

در تصویر شماره (۴) کاربرد فرم مربع علاوه بر بخشی از ورودی بنا پایه اصلی کل بنا بر روی فضایی مربعی قرار دارد. عناصر و اشکال در اختیار بشر برای دستیابی به نهایت مطلوب و کمال‌گرایی در تلاش است تا ترکیبی همگون با همزیستی متقابل هنر و انسان را نشان دهد. در این تصویر علاوه بر پایه و شروع از سطح در کلیت بنا فضای ورودی نیز در تجانس با آغاز ورودی بنا از شکل دایره به مربع و برعکس آن از قسمت بیرون به درون تجسم فضایی است که ارتباط دو فضای بیرون و درون را ممکن نموده است.

◆ هندسه نقوش

در فرهنگ معین معرب واژه هندسه اندازه بیان شده و علمی که درباره اشکال، ابعاد و اندازه‌گیری‌ها بحث می‌کند معنی شده است. (فرهنگ معین، ذیل مدخل هندسه) در متون غربی ریشه کلمه هندسه را (geometers) می‌دانند که یونانی و به معنی تخصص علم هندسه مساح و نقشه بردار است. (توسلی، ۱۳۸۳: ۳) در هندسه هر کدام از اشکال با عددی معادل قرار می‌گیرد که از نظر معنای رمزی با یکدیگر مطابقت داشته باشند. عدد یک می‌تواند اصل وحدت مطلق را ارائه دهد و اغلب به عنوان نماد خدا عرضه می‌شود و از نظر شکلی بیانگر نقطه است. عدد دو اصل دوگانگی و نیروی کثرت و تعدد را عرضه می‌کند و در مفهوم صوری خود خط

باشند و چون ساده‌ترین شکل‌ها مثلث است پس همه اجسام از مثلث ساخته می‌شوند. آتش به شکل هرمی است که قاعده آن چهار مثلث است و آب شکلی است از بیست قاعده مثلث و هوا از هشت قاعده مثلث و خاک مکعبی است که از سطوح مربع ساخته می‌شود و مربع بالقوه از مثلث‌ها ساخته می‌شود. (بلخاری، ۱۳۸۶: ۶۵) مثلث رمز مراتب سه‌گانه نفس؛ اماره، لواحه و مطمئن به شمار می‌آید و انسان‌ها برای رسیدن به کمال باید این سه مرحله اساسی را پشت سر بگذرانند. مثلث بیانگر سه جهان علوی، دنیوی و دوزخی است و با تقسیم سه‌گانه انسان؛ روح، نفس و بدن تطابق دارد. (چیتیک، ۱۳۸۶: ۸۸)

تصویر ۳: گنبد مسجد جامع نطنز (www.wikipedia.org)

در تصویر شماره (۳) گنبد مسجد جامع نطنز که یادگار دوران الجایتو است دیده می‌شود. گنبد این مسجد در ترکیبی از خطوط مثلثی هرمی را ایجاد نموده که به نقطه واحدی ختم می‌شود. ترکیبی از سه نقش دایره، مربع و مثلث در کنار یکدیگر در گنبد، ستون و چند وجهی‌هایی است که از گستردگی دایره وار و خطوط ایجاد شده است.

◆ رمز هندسی مربع

مربع از مهم‌ترین اشکال هندسی است و به عنوان یکی از عمده‌ترین صورت‌های رمزی شناخته شده است. مربع شکلی است ایستا و با ثبات، با اضلاع و زوایایی برابر که احساسی از سکون، استحکام، حصار، کمال و استقرار را برمی‌انگیزاند. مربع در حد چهار یکی از ایستاترین شکل‌ها و نماینده متسجم‌ترین و باثبات‌ترین جنبه خلقت است. مربع شکلی متعادل است که از ترکیب خطوط عمودی و افقی یک اندازه حاصل می‌شود. (اکبری و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۵)

چارچوب کار نظام مند توان هنرمند را در بیان تجرد و مفاهیم ذهنی او افزون می‌نماید. دایره شکلی است که وقتی به بخش‌های مساوی تقسیم شود، سبب پیدایش چند ضلعی منظم می‌گردد. این جایجایی و انتقال تناسب برآمده از دیدگاه توحیدی است که بر مبنای آن وحدت نقطه پایانی پراکندگی‌ها و کثرت است.

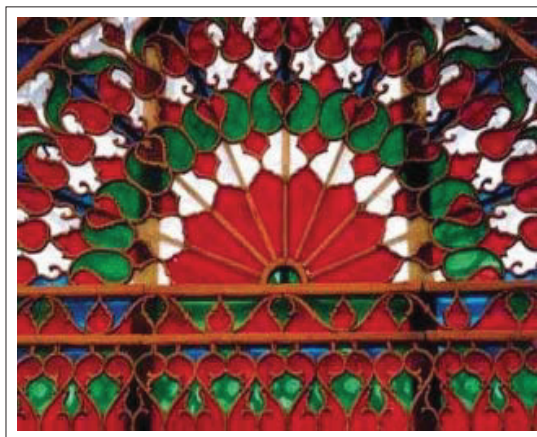
پنجره به عنوان گذاری که فضای بیرون و درون خانه را به هم مرتبط می‌نماید و محل عبور نور محسوب می‌شود در قالب سه شکل دایره، مربع و مثلث از زیبایی‌های تزئینی بنا محسوب می‌شود.

♦ وحدت در نقوش هندسی دایره، مثلث و مربع

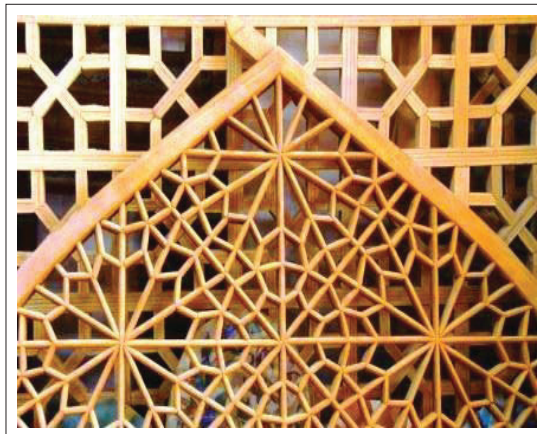
گر چه وحدت خود یک حقیقت کاملاً عینی است، لیکن به نظر انسان یک مفهوم ذهنی و انتزاعی جلوه می‌کند... اسلام مبتنی بر توحید است و وحدت را نمی‌توان با هیچ تصویری نمودار ساخت و بیان کرد. لیکن به کار بردن تصویر در هنر اسلامی به کلی منع نشده است. (البهنسی، ۱۳۸۵، ۹۱) اساس تصاویر و نقوش در هنر اسلامی بر تعادل و نظم و قواعد مشخصی است که در ساختار آثار هنری به کار می‌آید و اصل کیفی و اساسی که قابلیت ماندگاری و زیبایی آنهاست منبعث از تفکر توحیدی است که با قوانین و تناسب اجزا اثر هنری را در تناظر با حقیقت معنوی قرار می‌دهد. هنر اسلامی به ماده شرافت روحانی می‌بخشد و هدف آن عیان نمودن جوهر هنر یعنی زیبایی است و همواره با روح اسلام که همانا توحید است سازگاری دارد. (نصر، ۱۳۸۰، ۴۳۹)

نقطه به عنوان کانون با مرکزیتی که مشخص‌کننده حرکت است و از گستردگی آن دایره و تداوم آن خط به دست می‌آید کیفیتی از زیبایی را در اشکال هندسی ایجاد می‌نماید که نمایشگر محدوده‌ای از تمامیتی است که جهان از آن آغاز می‌شود. این تفکر ریشه در اندیشه اسلامی دارد که همه چیز را به خداوند به عنوان سرمنشأ امور نسبت می‌دهد. همان‌گونه که نقطه به خداوند نسبت داده می‌شود خط به پیامبر اکرم(ص) نسبت داده می‌شود. در فرهنگ اسلامی محمد(ص) نماینده کامل خداوند است و عبارت «محمداً رسول الله» پس از «لا اله الا الله» قرار می‌گیرد. در نزد صوفیه خط اشاره به حقیقت محمدی است. خط عبارت است از عالم ارواح که از نزدیکترین مراتب وجود است. خط رمز غیب در هویت و تجرد و بی‌نشانی است. (اکبری و همکاران، ۱۳۸۹، ۱۱۲) از ترکیب خط دو شکل مثلث و مربع ایجاد می‌شود. مثلث و مربع کمیت صرف نیستند و دارای شخصیت هستند، اصلی‌اند نه فرعی و عرضی. (نصر، ۱۳۷۷، ۶۵)

را می‌نمایند. عدد سه به عنوان یک اصل تثلیث را ارائه می‌نماید و معنای صوری آن مثلث است به عنوان مادر شکل و با سطح رابطه دارد. عدد سه صرفاً اصل آفرینش است و گذرگاه میان قلمرو مرئی و برتر را شکل می‌بخشد. درحالی‌که چهار نهایتاً نخستین وجود متولد یعنی جهان طبیعت را ارائه می‌دهد و از نظر شکلی مربع است. (لور، ۱۳۶۸، ۲۰) سخن از کل هستی است که در قالب رموز شکل می‌گیرد و در مطابقت با عناصر موجود در طبیعت بر معانی عمیقی استوار می‌شود که در دوره‌های متعدد توان بیان ظرفیت موجود خود را دارد. توجه مسلمانان به هندسه نقوش با توجه به شکل شماره (۵) و شکل شماره (۶) در ساختارهای منظم هنری است که ریشه آن برگرفته از خلقت خداوند و نظم موجود در طبیعت است که در نگرشی مثبت به آفرینندگی و تعالی روح شکل می‌گیرد.

تصویر: ارسبی (www.bersom.ir)

تصویر: کره چینی (www.bersom.ir)

سه شکل اصلی دایره مثلث و مربع در دوره‌های متعدد اسلامی در هنرهای گوناگون با حفظ رمزگونه‌گی و معنای عمیق نهفته در خود در آثار هنرمندان، علاوه بر زیبایی ظاهری بازتابی از معنای فرهنگ هنرمند مسلمان باشد. ماهیت نقوش هندسی بر نظم و تعادلی است که در

دارند در هنرهای اسلامی دربردارنده حقایق جاودانه توحیدی است که با نظم هندسی علاوه بر آفرینشگری هنرمندان جلوه‌هایی ماندگار از فرهنگ اسلامی را شکل می‌دهند. پایه آثار هنری براساس این سه شکل در نگرش اسلامی به وحدانیت و یکتایی الهی شکل گرفته در تفکر هنرمند مسلمان در برداشت‌های متفاوت و زیبایی آثار اسلامی در معانی این اشکال از جذابیت‌های هنر اسلامی است.

پیشنهاد می‌شود که در مطالعه‌های دیگر معناشناسی نقوش در شاخه‌های هنری متفاوت با توجه به کاربری آنها مورد مطالعه قرار گیرد.

◆ پی‌نوشت‌ها

۱. ویلیام چیتیک (William Chittick) از اسلام‌شناسان و متخصصان عرفان مولوی و ابن عربی در آمریکا است. وی دکترای ادبیات فارسی خود را در دانشگاه تهران زیر نظر سید حسین نصر دریافت نموده، و سپس در دانشگاه صنعتی آریامهر علوم دینی تدریس کرد. او هم اکنون استاد دانشگاه استونی بروک است.

◆ فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ارجمندی، مهدی، زیبایی، قداست، دین، فصلنامه هنر، ۲۸، ۱۳۸۱.
۳. اکبری، فاطمه، پورنامداریان، تقی، شیرازی، علی اصغر، آیت‌اللهی، حبیب‌الله، معرفت روحانی و رمزهای هندسی، پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گوهر گویا)، سال ۴، ش ۱، ۱۳۸۹.
۴. البهنسی، عقیف، هنر اسلامی، ترجمه: محمود پور آقاسی، سوره مهر، تهران، ۱۳۸۵.
۵. بلخاری، حسن، حکمت هنر و زیبایی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۶.
۶. بورکهارت، تیتوس، مطالعاتی در هنر دینی، حسین نصر، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۰.
۷. توسلی، محمود، هنر هندسه، پیام، تهران، ۱۳۸۳.
۸. چیتیک، ویلیام، درآمدی بر تصوف، ترجمه: محمد رضا رجبی، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۸۶.
۹. حسن زاده آملی، حسن، انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، قیام، قم، ۱۳۷۲.
۱۰. حق وردی، حسین، بررسی نقوش هندسی در معماری ایرانی (دوره اسلامی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
۱۱. گاتری، دبلیو. کی. سی، تاریخ فلسفه یونان فیثاغورس و فیثاغوریان، ترجمه: مهدی قوام صفری، فکر روز، تهران، ۱۳۷۵.
۱۲. گرابار، اولگ، شکل‌گیری هنر اسلامی، ترجمه: مهرداد

در شکل مثلث سه ضلع آن معرف سه نیرویی است که در امتداد هم سه بعد موجود را ایجاد می‌کنند ساده‌ترین شکل هندسی است و همان‌گونه که چینیک سه ضلع آن را معرف سه بعد جسمانی، نفسانی و روحانی انسان می‌داند با این سه بعد واقعیت وجود انسانی شکل می‌گیرد. مربع شکلی است که تأکید بر تعادل دارد. ثبات این شکل در پایبندی زمین و جسم تعبیر می‌شود. مربع رمز تجلی کمال است.

◆ انسان در مطابقت با سه شکل دایره، مثلث و مربع

انسان کامل، جامع جمیع عوالم است به طوری که از جهت روح و عقلش، کتاب عقلی است که به «ام‌الکتاب» معروف است. از حیث قلبش کتاب «لوح محفوظ» است از حیث نفس، کتاب «محو و اثبات» است. سپس نسبت عقل اول که همان حقیقت انسان کامل به عالم کبیر و حقایق آن عالم است نسبت روح انسانی به بدن و قوایش است و این که نفس کلی، قلب عالم کبیر است چنان‌که نفس ناطقه، قلب انسان است به این سبب به عالم، انسان کبیر گفته می‌شود. (حسن زاده آملی، ۱۳۷۲، ۵۹۰) وجود انسانی در مطابقت با یک نقطه شروع می‌شود. نقطه مرکز ثقل و از دیدگاه هندسی نماینده مرکز است. انسان در همگونی فضا کیفیتی غیرعینی دارد و در بعدی ورای جسم ماهیت می‌یابد و با دور شدن از عالم خاکی تکامل می‌یابد، وقتی دایره کامل می‌شود، وحدت حاصله سمبلی از نقطه منشاء است. دایره مبنای تمام چندضلعی‌هایی است که در آن می‌گنجد. رمز سیر به حق در وحدت در کثرت و کثرت در وحدت در این شکل می‌گنجد که تجلی تکامل بشری است. مربع‌ها و مثلث و چندضلعی‌هایی که از دل دایره شکل می‌گیرند فضایی از همزیستی ابعاد متعدد آدمی است که در تفکر اسلامی در جهت رسیدن به کمال در تلاش است. انواع بی‌شمار تزیینات از جمله نقوش گیاهی، هندسی و حیوانی در هنرهای اسلامی بیان بینش عقیدتی هنرمندانی است که در عمق اعتقاد به وحدت و همگرایی عناصر تجلی ماهیت انسانی و قدسی خود را در کمال گرایی پدید می‌آورند.

◆ نتیجه‌گیری

ترکیب بی‌زمانی و پویایی دایره با تعادل و سکون مربع به همراه سه گانه‌های معنایی مثلث در آثار هنری تأثیری ژرف و جالب با گوناگونی اشکال ایجاد می‌نماید. بنیاد توحیدی این سه شکل از مهم‌ترین ماهیت اصلی این نقوش می‌باشد. این سه شکل که هر کدام در صورتی مقدس ریشه

- ترجمه: مهرداد قیومی بیدهندی، روزنه، تهران، ۱۳۷۹.
۱۷. نصر، سیدحسن، معرفت و معنویت، ترجمه: انشالله رحمتی، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، تهران، ۱۳۸۰.
۱۸. نصر، سیدحسن، نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت، چاپ چهارم، خوارزمی، تهران، ۱۳۷۷.
۱۹. یونگ، کارل گوستاو، انسان و سمبول‌هایش، ترجمه: محمود سلطانیه، جامی، تهران، ۱۳۸۳.
- وحدتی دانشمند، جلد اول، پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹.
۱۳. لولر، رابرت، هندسه مقدس، ترجمه: هایده معیری، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۸.
۱۴. مجیدی، فاطمه، بررسی نقوش هندسی در هنر اسلامی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۷.
۱۵. معین، محمد، فرهنگ معین، امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۷.
۱۶. نجیب اوغلو، گلرو، هندسه و تزیین در معماری اسلامی،

